

Василина Подлесна

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ЦИКЛИ У ПЛАНОВІЙ ЕКОНОМІЦІ

Однією з головних детермінант великих соціально-економічних циклів в СРСР є науково-технічний чинник. Система планування, за винятком періодів пертурбаційних воєнних і політичних подій, дозволяла знаходити форми розв'язання соціально-економічних суперечностей як локального, так і загальноекономічного характеру, що давало можливість уникати ендегенних періодичних соціально-економічних криз. Динаміка щорічних темпів приросту промислового виробництва і середньорічних темпів приросту валового суспільного продукту свідчить, що радянській плановій економіці притаманно чергування періодів зниження темпів розвитку і періодів їх підвищення. На соціально-економічні цикли суспільного відтворення в СРСР справляла вплив зовнішня економічна кон'юнктура. Індустріалізація і післявоєнна модернізація зумовили тривалу підвищувальну тенденцію в економіці, що змінилася наприкінці 1970-х років знижувальною. Структурні диспропорції, вади системи планування, а головне – згорання модернізаційних процесів, що позначилися в 1970-і роки, спричинили загальне згасання темпів соціально-економічного розвитку СРСР.

Ключові слова: соціально-економічні цикли, планова економіка, ринкова економіка, технологічний уклад.

JEL: O100.

Сучасна глобальна криза капіталістичного способу виробництва актуалізує проблему пошуку альтернатив. Однією з них може бути планова економіка. Тому важливо зрозуміти, чи була схильною планова економіка до кон'юнктурних коливань. Досліджуючи проблему циклічності планової економіки, слід звернути увагу на те, що, незважаючи на відмінності в ідеології соціалістичного і капіталістичного суспільств, технологічний базис суспільного відтворення ринкової та радянської планової економік був схожим. Періодичне вичерпання потенціалу одних базисних науково-технічних відкриттів і пов'язаних із ними великих господарських заходів, що призводить до загасання темпів соціально-економічного розвитку, і виникнення нових базисних науково-технічних відкриттів як передумови розгортання чергових масштабних народногосподарських проектів є характерним як для планової, так і для ринкової економіки. Коливання темпів приросту валового суспільного продукту і промислового виробництва властиві плановій економіці СРСР так само, як і коливання темпів приросту валового внутрішнього продукту капіталістичним країнам. У системі планування народного господарства СРСР важливу роль виконували п'ятирічні плани, орієнтовані на економічне зростання. Проте задане модернізаційними процесами 1930–1960-х років прискорення темпів розвитку радянської економіки вже в 1970-х почало згортатися.

Подлесна Василина Георгіївна (podlesnw@mail.ru), канд. екон. наук, доц.; старший науковий співробітник відділу економічної теорії ДУ "Інститут економіки та прогнозування НАН України".

У наукових теоріях К.Маркса, М.Туган-Барановського, М.Кондратьєва, Й.Шумпетера досліджено внутрішні причини і зовнішні прояви циклічності соціально-економічної динаміки в умовах капіталізму. Роль довгих хвиль економічної кон'юнктури в розвитку капіталізму досліджували А.Полетаєв та І.Савельєва. Цю саму проблему в капіталістичній економіці та за соціалізму вивчали С.Меншиков і Л.Клименко. Проявам циклічності в радянській економіці та в Росії присвячені дослідження С.Смірнова і О.Фоміної. Цивілізаційні та інституційні аспекти розвитку великих циклів М.Кондратьєва в XIX – початку XXI століть у Росії, СРСР і РФ подано у працях Ю.Яковця і В.Пантіна.

У цій статті слід виявити наявність коливань найважливіших показників соціально-економічного розвитку в умовах планової економіки; пояснити причини цих коливань під впливом зовнішніх (світова економічна кон'юнктура) і внутрішніх (особливості п'ятирічного планування, науково-технічна революція) чинників; обґрунтувати основні причини зниження темпів розвитку планової радянської економіки та її руйнування.

Суспільне відтворення як відтворення необхідних умов виживання і розвитку суспільства за того рівня розвитку продуктивних сил і в тих координатах виробничих відносин, які визначають характер суспільно-економічної формації, являє собою цикл. "Так само, як суспільство не може перестати споживати, так не може воно і перестати виробляти. Тому будь-який суспільний процес виробництва, який розглядають у постійному зв'язку й у безперервному потоці свого відновлення, є водночас процесом відтворення" (Маркс, 1969. С. 578). Розрізняються лише цілі суспільного відтворення, що визначають його форму. "Якщо виробництво має капіталістичну форму, то і відтворення має таку саму форму. Подібно до того як процес праці за капіталістичного способу виробництва виступає лише як засіб для процесу зростання вартості, так само відтворення виступає лише як засіб відтворити авансовану вартість як капітал, тобто як самозростаючу вартість" (Маркс, 1969. С. 580).

Економічна і соціальна компоненти соціально-економічного циклу є взаємоперехідними, це найбільш ємкі прояви єдності різноманіття конкретного явища – соціально-економічного циклу. Економічні відносини можуть виявлятися в безпосередніх взаємозв'язках індивідів (наприклад, кооперація праці), в уречевленому вигляді (товар, гроші), у взаємозв'язках уречевлених форм, за якими стоять взаємини людей (у ціні, що містить у собі взаємозв'язок товару і грошей, приховані взаємини продавця і покупця, виробника і споживача як суб'єктів економічного процесу) (Гриценко, 2005).

Питання про існування у XX столітті соціалістичної суспільно-економічної формації залишається дискусійним, але впродовж 70 років була гідна альтернатива капіталізму. Найістотніше в ринковій і плановій економіках розрізняються стадії розподілу й обміну створеної суспільною працею вартості. Інститут приватної власності, а не інститут держави задає основні параметри стадії розподілу в ринковій економіці, а обмін відбувається за ринковими цінами. У плановій економіці інститут держави керує як стадією розподілу, так і стадією обміну, й обмін здійснюється за централізовано встановленими державою цінами. Циклічне відновлення стадій суспільного виробництва відбувається кожного разу в нових зовнішніх і внутрішніх умовах. За капіталістичної суспільно-економічної формації соціально-економічний цикл є формою розвитку суспільного відтворення, за якої періодично поновлювані стадії суспільного виробництва скла-

даються в певну підвищувальну або знижувальну тенденцію. Ці тенденції періодично змінюють одна одну – це діалектичний процес розвитку і розв’язання суперечностей капіталістичного способу виробництва.

У ринковій економічній системі основною суперечністю є суперечність між вартістю, що створена суспільною працею і виражає суспільний характер виробництва, і додатковою вартістю, що виражає приватнокапіталістичний характер привласнення. У радянській плановій економіці ця суперечність, на перший погляд, є знятою, проте розподіл вартості, створеної суспільною працею, здійснювався не суспільством, а державою. з часом інститут державної власності став інститутом влади-власності, й це призвело до назрівання внутрішніх суперечностей. У радянській економіці товарно-грошові відносини мали бути планомірно організованими, що передбачало узгодження руху суспільного продукту в натурі й за вартістю. з урахуванням того, що СРСР і експортував, і імпортував стратегічно важливу продукцію, безперебійність планової економіки могла бути порушена як кон’юнктурними коливаннями світової капіталістичної економіки, так і політичними чинниками.

Особливістю планової радянської економіки є те, що в ній виникали не лише часткові кризи перевиробництва, але і кризи дефіциту, породжувані структурними диспропорціями економіки, а також військово-політичними катаклізмами. При цьому суб’єкти господарювання не мали права самостійно оперативно змінювати ні номенклатуру своєї продукції, ні обсяги її виробництва і реалізації. Така ситуація призвела до неефективного використання ресурсів, наростання проблеми дефіциту, гальмування модернізації суспільного виробництва і темпів економічного зростання СРСР. Проведена 1965 року господарська реформа не передбачала відмови від централізовано затверджених планових показників. У планах щодо промисловості як затверджені залишалися такі показники: обсяг реалізованої продукції, її основна номенклатура, фонд зарплати, сума прибутку і рентабельність, платежі до бюджету і асигнування з нього, обсяг централізованих капітальних укладень, основні завдання щодо нової техніки і матеріально-технічного постачання (Колодний, Степанов, 1968. С. 45). Радянська економіка мала таку важливу перевагу порівняно з ринковою економікою, як здатність централізовано перерозподіляти всі необхідні для суспільного відтворення ресурси, тобто усувати диспропорції, що виникали в економічній системі. Проте на практиці ця здатність застосовувалася лише у формі мобілізаційних стратегічних проектів довгострокового характеру. Натомість дієвого механізму короткострокового коригування можливих структурних диспропорцій суспільного відтворення впроваджено не було.

За умов радянської планової економіки відсутність інституту приватної власності формально унеможлилювала накопичення частини вартості приватними особами, існувала також чітка система розподілу створеного валового суспільного продукту в натурі та за вартістю. Ні ринкова, ні планова економічні системи не функціонували в чистому вигляді. У радянській економіці накопичення благ і вартості приватними особами відбувалося у сфері тіншової економіки і не визначало сутність основного економічного відношення. За оцінками американського економіста-“советолога” Г.Гроссмана, тіншова економіка почала бурхливо розвиватися за часів М.Хрущова і Л.Брежнєва (2002). Але не слід перебільшувати значення тіншової економіки, оскільки високотехнологічне виробництво, а також видобування стратегічно важливих ресурсів здійснювалися в галузях легальної еко-

номіки. Система планування, задаючи ціни, кількісні характеристики показників фінансової діяльності виробничих структур економіки, визначаючи обсяги і номенклатуру їх продукції, здійснюючи процеси закріплення постачальників за споживачами, по суті, формувала стрижневу основу господарського механізму (Сосков, Райзберг).

Економіка СРСР доволі тривалий час функціонувала успішно і конкурувала з провідними капіталістичними країнами. Механізм планування був вбудованим механізмом зняття суперечностей відтворення, які в умовах товарно-грошових відносин цілком могли проявити себе за відсутності чітко визначених параметрів народногосподарського розвитку. Проте на практиці цей механізм не виправдовував себе повною мірою, і суперечності, притаманні капіталістичному товарному господарству, в радянській економіці проявляли себе у спотвореній формі (табл. 1).

Таблица 1

**Суперечності суспільного відтворення
в умовах ринкової та планової економіки**

Ринкова економіка	Планова економіка
Суперечність між вартістю і додатковою вартістю, що постає у формі суперечності між суспільним характером виробництва вартості та приватнокапіталістичним способом її привласнення	З 1970-х років виявляється перетворена форма суперечності між характером виробництва вартості та способом її привласнення – суспільний спосіб виробництва вартості та привласнення її частини на засадах влади-власності партійної номенклатури, розвиток тіньової економіки
Суперечність між пропозицією і попитом, що породжує циклічні кризи перевиробництва: пропозиція > попит	Суперечність між пропозицією і попитом, що породжує часткові кризи перевиробництва в окремих галузях: пропозиція > попит Суперечність між пропозицією і попитом, що породжує кризи дефіциту: попит > пропозиція
Суперечність між організованістю на рівні суб'єкта господарювання і відсутністю єдиного плану організації всього суспільного виробництва	З 1970-х років формується суперечність між орієнтирами п'ятирічних планів розвитку народного господарства на нарощування обсягів виробництва і модернізаційними потребами суб'єктів господарювання

В умовах планової економіки причиною криз перевиробництва є не вартісні суперечності, а структурні диспропорції господарської системи, що породжують одночасно і кризи перевиробництва, і кризи дефіциту. Вагомою інституційною підставою структурних диспропорцій в економіці СРСР і деструкції планової економіки став інститут влади-власності. Влада-власність виникає, коли відбувається монополізація посадових функцій у суспільному розподілі праці, коли влада і панування ґрунтуються не на приватній власності як такий, а на високій посаді в державній ієрархії та престижі (Нуреев, 2012).

Інститут влади-власності в СРСР був виправданий в умовах мобілізаційної економіки періоду становлення держави, а також післявоєнного відновлення економіки і суспільства. Проте в 1960–1980-і роки формуються передумови трансформації влади-власності держави у владу-власність номенклатури і створення "другої економіки" у країні. Держава припинила виконувати функцію інституційного інноватора, що призвело до загасання модернізаційних процесів і перших ознак відставання в науково-технічній сфері від провідних капіталістичних країн. Упродовж 1930–1950-х років в умовах мобілізаційної моделі суспільного розвитку вдавалося стримувати прояви суперечностей суспільного відтворення. Проте вже в 1960–1980-ті роки підвищується

рівень життя, формується радянський варіант суспільства споживання, виявляються суперечності суспільного відтворення. Здатність системи планування до знаходження форм розв'язання цих суперечностей знижується, що веде до демодернізації суспільства, падіння темпів економічного зростання, структурних криз і криз товарного дефіциту. Усе це стає внутрішніми чинниками, що прискорили розпад СРСР. Суперечності суспільного відтворення в ринковій економіці виступають підставою її циклічності, що виявляється, передусім, у циклічних кризах, під час яких відбувається часткове розв'язання назрілих суперечностей, натомість нерозв'язані суперечності суспільного відтворення в радянській плановій економіці стають підставою її руйнування. Що ж стало ключовим чинником загасання темпів розвитку радянської економіки: вади планування, вплив світової економічної кон'юнктури, відставання в науково-технічному прогресі? у 1970-ті роки всі ці чинники спрацювали в комплексі. Але при цьому, на наш погляд, найважливішим був саме науково-технічний чинник. Як ринкове, так і планове господарство у XX столітті було орієнтоване на розширене відтворення, а головним інструментом його реалізації став науково-технічний прогрес. Підвищення суспільної продуктивної сили праці в ринковому господарстві є циклічним процесом. У радянській економіці кількісні показники і напрямки якісних змін у системі розширеного відтворення задавалися п'ятирічними планами розвитку народного господарства. У зарубіжній економічній науковій літературі найчастіше проблему циклічності соціально-економічної динаміки подано як проблему циклу ділової активності. Якщо ж замість терміна "ділова активність" застосувати "економічна" або "виробнича активність", то необхідність дослідження коливань найважливіших елементів планової центрально керованої народногосподарської системи є не лише можливою, але і доцільною (Смирнов, 2013. С. 40). Потрібно виявити, чи мають ці коливання періодичний характер. На соціально-економічну динаміку в СРСР впливала система планування розширеного відтворення, що ґрунтувалася на взаємопов'язаних у часі планах: генеральні плани на 15–20 років; перспективні п'ятирічні плани; річні народногосподарські плани. Найважливішими передумовами досяжності планових показників була якість прогнозів розвитку народного господарства і достовірне визначення початкового рівня його розвитку, за який приймали очікуване виконання плану за попередній період. Проект плану розробляли задовго до завершення поточного планового періоду. Навіть незначний прорахунок у плануванні в масштабах планової економіки призводив до значних збитків (Колодний, Степанов, 1968. С. 52). На реалізацію планів розвитку народного господарства впливали внутрішні політичні чинники і зміни провідної ланки у плануванні – пріоритетних галузей і виробництв. На динаміку основних народногосподарських елементів також справляли вплив потужні військові та політичні чинники, наприклад, обвали в динаміці промислового виробництва під час Великої Вітчизняної війни і в період руйнування СРСР (рис. 1, 2).

З 1928 по 1969 роки у світовій ринковій економіці впродовж середніх соціально-економічних циклів найбільш значущими були кризи, що охоплювали такі періоди: 1929–1933, 1937–1938, 1948–1949, 1957–1958, 1968–1970 роки. Періоди зниження щорічних темпів приросту продукції промисловості в СРСР збігаються з періодами розгортання циклічних криз у світовій ринковій системі, за винятком 1948–1949 років (див. рис. 1).

З 1970 по 1990 роки в капіталістичній економіці відбулися такі циклічні кризи середньострокового характеру: 1973–1975, 1979–1982, 1990–1991 років.

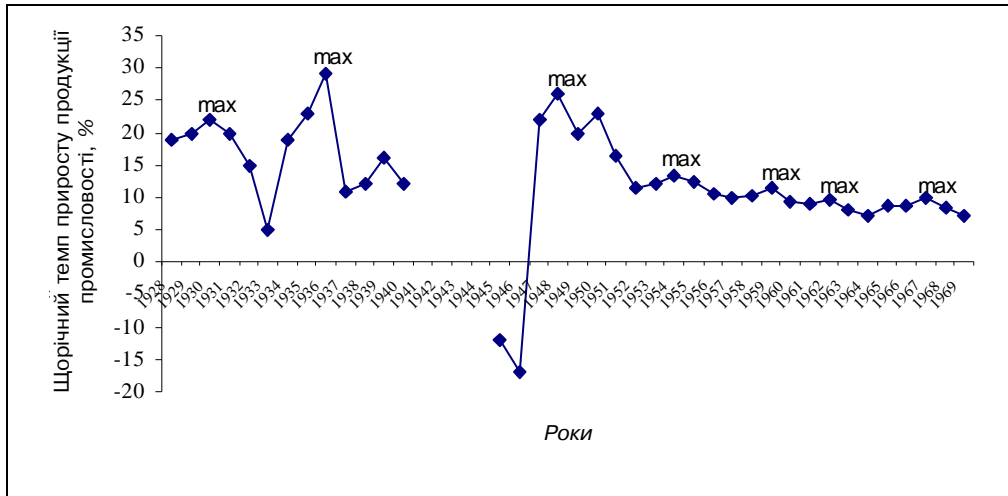

Рисунок 1. Динаміка промислового виробництва в СРСР (1928–1969)

Побудовано на підставі даних: Народное хозяйство СССР 1922–1972 гг: Юбилейный стат. ежегодник. – М., 1972.

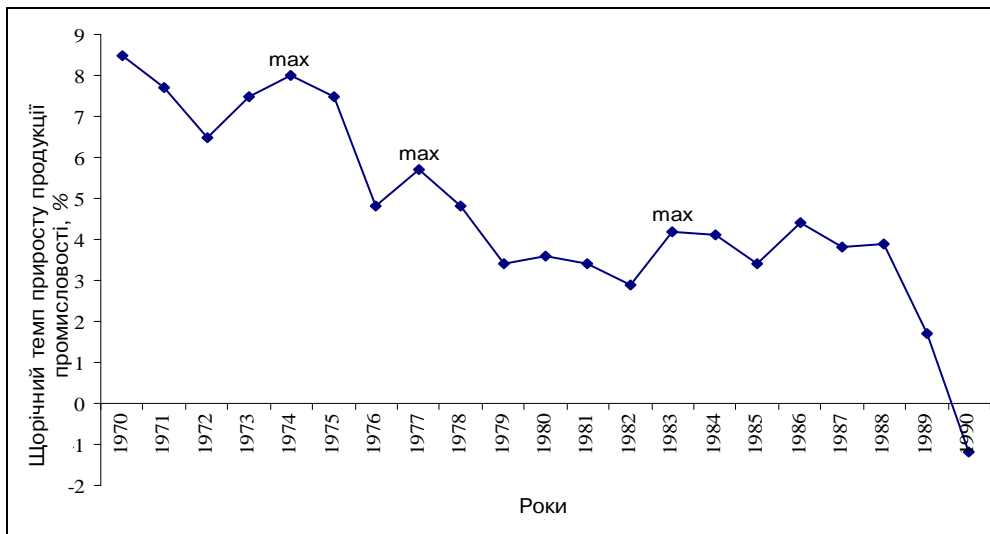

Рисунок 2. Динаміка промислового виробництва в СРСР (1970–1990)

Побудовано на підставі даних: Народное хозяйство СССР 1922–1972 гг: Юбилейный стат. ежегодник. – М., 1972; Народное хозяйство СССР в 1978 г.: Стат. ежегодник. – М., 1979; Народное хозяйство СССР в 1979 г.: Стат. ежегодник. – М., 1980; Народное хозяйство СССР в 1988 г.: Стат. ежегодник. – М., 1989; Народное хозяйство СССР в 1989 г.: Стат. ежегодник. – М., 1990; СССР в цифрах в 1990 году: Краткий стат. сб. – М., 1991.

У 1973–1975 роках щорічні темпи приросту промислового виробництва в СРСР незначно зростають порівняно з 1972 роком, що можна пояснити нафтовим шоком 1973-го. Надалі (1979–1982, 1990–1991) динаміка промислового виробництва була знижувальною (див. рис. 2). У чотирьох із дванадцяти здійснених п'ятирічних планів розвитку народного господарства максимальні темпи приросту припадають на четвертий рік реалізації п'ятирічки, в чотирьох – на третій, у двох – на другий. За розгляду проблеми впливу великих циклів економічної кон'юнктури на соціально-економічну динаміку в СРСР слід визначитися з часовими рамками їх під-

вищувальних і знижувальних хвиль. М.Кондратьєв окреслив періоди підвищувальних і знижувальних хвиль I–III великих циклів економічної кон'юнктури до 1920-х років (табл. 2) (2002). У подальшому виникла безліч дискусій щодо датування довгих хвиль. Проте навіть учені, що сумніваються в тому, що довгі хвилі є формою розвитку капіталізму, визнають, що найважливіші агреговані економічні показники коливаються з періодичністю, близькою до 50 років (Полетаєв, Савельєва, 1988). С.Меншиков і Л.Клименко, досліджуючи кон'юнктурні коливання капіталістичної економіки на прикладі США в період з 1893-го до початку 1980-х років, доходять висновку, що проміжки між початком фаз відновлення складають 45 або більше років, фаз довгого підйому – 54 роки, великої кризи – 50 років (1989). Хронологію хвиль кондратьєвських циклів подано також у працях В.Пантіна (2009). А.Полетаєв та І.Савельєва пропонують періодизацію довгих хвиль, згідно з якою четверта довга хвиля розпочинається кризою 1929–1933 років, п'ята – кризою 1974–1975-х (1988). Спираючись на обґрунтовану у працях вищезазначених учених хронологію довгих хвиль, пропонуємо продовжити періодизацію підвищувальних і знижувальних хвиль III–V великих циклів економічної кон'юнктури (табл. 2).

Таблиця 2

Періодизація довгих хвиль у капіталістичній економіці

Великий цикл	Характер хвилі	Період хвилі
I	підвищувальна	з кінця 1780-го до 1810–1817 років
	знижувальна	з 1810–1817 до 1844–1851 років
II	підвищувальна	з 1844–1855 до 1870–1875 років
	знижувальна	з 1870–1875 до 1890–1896 років
III	підвищувальна	з 1891–1896 до 1914–1920 років
	знижувальна	з 1914–1920 до середини 1940-х років
IV	підвищувальна	з середини 1940-х до кінця 1960-х років
	знижувальна	з кінець 1960-х до початку 1980-х років
V	підвищувальна	з початку 1980-х до початку 2000-х років
	знижувальна	з початку 2000-х до кінця 2010-х років

Загалом динаміка щорічних темпів приросту промислового виробництва і валового суспільного продукту в СРСР відповідає логіці розвитку IV великого циклу економічної кон'юнктури. Більшу частину періоду розвитку підвищувальної хвилі, до 1960-х років, щорічні темпи приросту промислового виробництва перевищували 10%, далі відбувається їх зниження. з 1978 року, тобто в умовах розвитку знижувальної хвилі, вони не перевищують 5% (див. рис. 1, 2).

Матеріальна основа великих циклів економічної кон'юнктури – зношення, зміна і розширення основних капітальних благ (Кондратьєв, 2002) – існувала у плановій радянській економіці, так само, як і в ринковій. Матеріальною основою середніх соціально-економічних циклів у ринковій економіці є зношення, вибуття і закупівля устаткування, що функціонує в середньому 10 років (Кондратьєв, 2002). У ринковій економіці кризи середніх соціально-економічних циклів синхронізували вибуття устаткування. У плановій цю функцію мала виконувати держава. Після Великої Вітчизняної війни було здійснено масштабну модернізацію промисловості. Проте вже 1980 року використовувалося понад 30% устаткування, яке відпрацювало більш ніж 10 років (табл. 3), а в подальшому ця тенденція посилилася.

Середній термін служби устаткування перевищував норматив (13 років) більш ніж у два рази. Коли у світовій капіталістичній економіці

розвивалася підвищувальна хвиля IV великого циклу (середина 1940-х років – кінець 1960-х), в СРСР було реалізовано п'ять п'ятирічних планів (з четвертого по восьмий включно). У 1930–1960-ті роки в Радянському Союзі рекордними темпами створюється індустріальний базис економіки, про що свідчать темпи приросту виробничих основних фондів. Проте наприкінці 1960–1980-х років відбувається уповільнення індустріального розвитку, що збігається зі знижувальною хвилею IV великого циклу у світовій капіталістичній економіці (табл. 4).

Таблица 3

**Вікові характеристики виробничого устаткування
в радянській промисловості**

Частка устаткування певного віку, %	1980	1985	1988	1989	1990
До 5 років	36	33,7	32,5	31,5	30,4
6–10 років	28,9	28,5	28,5	28,6	28,6
11–20 років	24,8	25,5	25,8	26,2	26,8
Понад 20 років	10,3	12,3	13,2	13,7	14,2
Середній вік устаткування, років	9,31	9,91	10,15	10,32	10,53
Середній термін служби, років	26,9	27,9	26,3	26,2	26

Джерело: ССРСР в цифрах в 1990 году: Краткий стат. сб. – М., 1991.

Таблица 4

Темпи приросту основних фондів, %

Показник	Приріст за підсумками п'ятирічок						
	П'ятирічка						
	3–6 (1960 рік до 1940-го)	7	8	9	10	11	12
Темп приросту виробничих основних фондів	216	57,9	47,5	51,6	42,8	36,4	26,2
Темп приросту виробничих основних фондів промисловості	324	68,6	51,8	50,9	43,9	38,1	26,2

Складено на підставі даних: Народное хозяйство СССР. 1922–1982: Юбилейный стат. ежегодник. – М., 1982; ССРСР в цифрах в 1990 году: Краткий стат. сб. – М., 1991.

У ті десятиліття, що відповідали підвищувальній хвилі IV великого циклу в капіталістичній економіці, темпи приросту виробничих основних фондів у радянській економіці складали в середньому не менш ніж 50% за підсумками п'ятирічок, але з 1970-х років починається їх зниження.

Часто найважливішим чинником, що впливав на соціально-економічну динаміку планової економіки СРСР, вважають ціни на енергоресурси і сировину. Розглянемо, чи відповідають коливання цін на нафту коливанням валового суспільного продукту СРСР, в подальшому – валового внутрішнього продукту РФ. Радянська планова економіка здійснила цикл "становлення – розквіт – занепад" з початку знижувальної хвилі III великого кондратьєвського циклу і до початку підвищувальної хвилі V великого кондратьєвського циклу. У табл. 5 подано дані, що дозволяють зіставити темпи економічного зростання впродовж сьомої (1959–1965), восьмої (1966–1970), дев'ятої, десятої та одинадцятої п'ятирічок. Динаміка темпів приросту валового суспільного продукту на початку 1960-х років відповідає підвищувальній хвилі IV великого циклу, а з 1976-го по 1985-й – знижувальній хвилі IV великого циклу.

Найвищі темпи приросту валового суспільного продукту СРСР відповідають періодам, що передували різкому зростанню цін на нафту (1961–1971). У періоди зростання цін на нафту (1973 – начало 1980-х) ди-

наміка середньорічних темпів приросту валового суспільного продукту країни є знижувальною (див. табл. 5). Високі ціни на нафту на світовому ринку забезпечували збільшення валютних надходжень, проте вони були витрачені в СРСР не на впровадження інноваційних технологій п'ятої технологічної революції, а на затратні проекти, які в підсумку не принесли очікуваного ефекту. 1974 року було ухвалено програму підйому сільського господарства нечорноземного регіону з величезними затратами (Трейвиш). Падіння цін на нафту у другій половині 1980-х років зробило свій внесок до подальшого технологічного і соціально-економічного відставання СРСР від провідних капіталістичних країн. Ціновий чинник був вагомим, але не єдиним і не головним серед тих, що визначали економічну динаміку СРСР. Динаміку валового суспільного продукту Радянського Союзу і ВВП Російської Федерації з 1976 по 2011 роки подано на рис. 3. Порівняємо її з динамікою цін на нафту.

Таблиця 5

Середньорічні темпи приросту валового суспільного продукту СРСР, %

Роки	Середньорічні темпи приросту валового суспільного продукту
1961–1965	6,5
1966–1970	7,4
1971–1975	6,3
1976–1980	4,2
1981–1985	3,5
1986	3,3

Складено на підставі даних: Народное хозяйство СССР за 70 лет: Юбилейный стат. ежегодник. – М., 1987.

Нафтовий шок 1979–1980 років призвів до доволі різкого падіння ВВП США, при цьому знижувальна тенденція валового суспільного продукту СРСР була не настільки глибокою. з 1986 по 1988 роки, незважаючи на падіння світових цін на нафту (рис. 4) (Decressin, 2012), в СРСР відбувається незначне підвищення щорічних темпів приросту сукупного суспільного продукту (див. рис. 3).

Із рис. 3 також випливає, що розмах коливань ВВП РФ є значно більшим за аналогічний показник у США, що свідчить про високу залежність Росії від світової кон'юнктури. з початку 2000-х років простежується підвищення цін на нафту. У цей самий період знижуються темпи зростання ВВП США і відбувається зростання ВВП РФ. 2009 року в умовах різкого падіння цін на нафту зростання ВВП РФ стає негативним.

За розгляду динаміки світових цін на нафту (див. рис. 4) виявляється така закономірність: для знижувальної хвилі IV великого циклу характерне зростання цін на нафту, для підвищувальної хвилі V великого циклу – падіння цін на нафту, за переходу до знижувальної хвилі V великого циклу простежується тенденція зростання цін на нафту. Провідним імпортером нафти в аналізований період є США, при цьому часові періоди підвищення цін на нафту і знижувальної економічної кон'юнктури США збігаються. в СРСР часові періоди зростання цін на нафту і найвищих темпів приросту валового суспільного продукту не збігалися. Науково-технічні чинники справляли на соціально-економічну динаміку СРСР значно більший вплив. з 1970-х років провідні капіталістичні країни йшли шляхом п'ятої технологічної революції, натомість у Радянському Союзі нарощували обсяги видобутку й експорту енергоресурсів, а також експорту промислової сировини (табл. 6).

Рисунок 3. Динаміка валового суспільного продукту СРСР і ВВП РФ у зіставленні з динамікою ВВП США

Побудовано на підставі даних: Народное хозяйство СССР. 1922–1982: Юбилейный стат. ежегодник. – М., 1982; СССР в цифрах в 1990 году: Краткий стат. сб. – М., 1991; World Development Indicators and Global Development Finance // <http://databank.worldbank.org/data/views/variableselection/selectvariables.aspx?source=world-development-indicators#>.

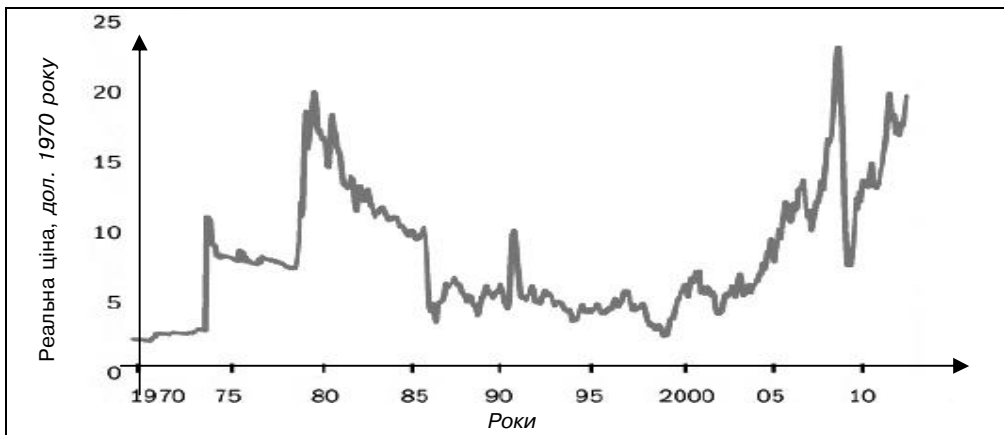

Рисунок 4. Динаміка цін на нафту

Таблиця 6

Експорт СРСР найважливіших товарів

Товари	1960	1970	1980	1985	1986
Нафта сира, млн т	17,8	66,8	119	117	130
Горючий газ, млрд м ³	0,2	3,3	54,2	68,7	79,2
Чавун, тис. т	1801	4815	4175	4465	5512
Залізна руда, млн т	15,2	36,1	38,1	34,0	36,0
Марганцева руда, тис. т	973	1243	1255	1126	1 101

Складено на підставі даних: Народное хозяйство СССР за 70 лет: Юбилейный стат. ежегодник. – М., 1987.

Наприклад, 1986 року в СРСР експорт нафти в 7,3 разу перевищував обсяг експорту 1960-го, горючого газу – у 396 разів, чавуну – у 3 рази, залізної руди – у 2 рази, марганцевої руди – в 1,3 разу. в період з 1960 по 1986 роки найактивніше нарощувалися обсяги експорту нафти,

газу і чавуну, виробництво яких відповідає другому і третьому технологічним укладам (див. табл. 6). Розглянемо докладніше зміни структури експорту й імпорту СРСР у процесі реалізації п'ятирічних планів розвитку народного господарства (табл. 7). При цьому дотримуватимосся хронології технологічних укладів С.Глазьева¹.

Таблиця 7

Структура експорту й імпорту СРСР, %

П'ятирічний план	Рік	Паливо й електроенергія		Руда, концентрати, метал і вироби з них		Машини, устаткування і транспортні засоби	
		експорт	імпорт	експорт	імпорт	експорт	імпорт
	1922/1923	7,8	3,8	4,4	8,8	0,2	21,4
Четвертий технологічний уклад (1930–1970)							
Третій (1938–1942)	1940	13,2	6,5	4,1	26,6	2,0	32,4
Четвертий (1946–1950)	1950	3,9	11,8	10,8	14,1	12,3	22,4
Шостий (1956–1960)	1960	16,2	4,2	20,2	15,6	20,7	31,1
Восьмий (1966–1970)	1970	15,6	2	19,6	9,6	21,5	35,6
(підвищувальна хвиля IV великого циклу: середина 1940-х – кінець 1960-х)							
П'ятий технологічний уклад (1970–2010)							
Дев'ятий (1971–1975)	1975	31,4	3,9	14,3	11,6	18,7	33,9
Десятий (1976–1980)	1980	46,9	3	8,8	10,8	15,8	33,9
Одинадцятий (1981–1985)	1985	52,8	5,3	7,5	8,4	13,6	37,2
(знижувальна хвиля IV великого циклу: кінець 1960-х – початок 1980-х)							
П'ятий технологічний уклад (1970–2010)							
Дванадцятий (1986–1990)	1989	39,9	3,0	10,5	7,3	16,4	38,5
(підвищувальна хвиля V великого циклу: початок 1980-х – початок 2000-х)							

Складено на підставі даних: Внешняя торговля СССР. 1922–1981: Юбилейный стат. сб. – М., 1982; Внешняя торговля СССР в 1985 г.: Стат. сб. – М., 1986; Внешние экономические связи СССР в 1989 г.: Стат. сб. – М., 1990.

Із табл. 7 випливає, що до завершення підвищувальної хвилі IV великого циклу, в період реалізації шостого – восьмого п'ятирічних планів питома вага машин, устаткування і транспортних засобів, виробництво яких відповідає третьому і частково четвертому технологічним укладам, в експорті СРСР була найбільшою. У подальшому його випереджує зростання питомої ваги продукції другого і третього технологічних укладів в умовах домінування четвертого і п'ятого укладів у передових капіталістичних економіках. Водночас збільшується імпорт продукції четвертого технологічного укладу: машин, устаткування і транспортних засобів.

Радянська модель соціально-економічного розвитку являла собою проект модернізації суспільства. Матеріальною основою формування радянської планової економіки були ресурси аграрно-індустріальної економіки Російської імперії, тому технологічна складова цього проекту на початковому етапі модернізації була приречена на наздоганяючий розвиток.

¹ Див.: Глазьев С.Ю. Политика экономического роста в условиях глобального кризиса // <http://www.glazev.ru/upload/iblock/218/218b6cd1af4a3e4333b7a6e0fda6be4c.doc>.

У 1930–1950-ті роки індустріалізація стала потужним стимулом модернізації радянського суспільства й економічного зростання. Практично в цей самий період (середина 1940-х років – кінець 1960-х) у світовій капіталістичній економіці розгорталася підвищувальна хвиля IV великого циклу. з часом в СРСР назріла і залишилася нерозв’язаною суперечність між довгостроковими планами економічного зростання, орієнтованими на випередження капіталістичних країн за обсягами валового суспільного продукту, і необхідністю модернізації засобів виробництва і технологій. Модернізація підприємств вимагає повного або часткового припинення їх роботи, що призводить до скорочення обсягів виробництва і невиконання плану. Тому самостійно ухвалити рішення про модернізацію керівництво підприємства не могло, а державна модернізаційна політика в 1970–1980-ті роки вже не відповідала реальним потребам суспільного виробництва. У 1950–1960-ті роки на підвищувальній хвилі IV великого циклу радянська економіка базувалася на високотехнологічних для того часу галузях промисловості. Проте коли в 1970-ті роки в США почався перехід до п’ятої технологічної революції, в СРСР продовжували ставити на розвиток галузей, що відповідали третьому і четвертому технологічним укладам. У період домінування п’ятого технологічного укладу питома вага соціалістичних країн у світовому виробництві найважливіших видів продукції другого, третього і четвертого укладів підвищилася порівняно з періодом домінування четвертого технологічного укладу (табл. 8).

Таблиця 8

**Питома вага продукції попередніх технологічних укладів,
виробленої в соціалістичних країнах у період домінування
п’ятого технологічного укладу**

Частка соціалістичних країн у світовому виробництві окремих видів промислової продукції, %	Четвертий технологічний уклад (1930–1970)		П’ятий технологічний уклад (1970–2010)	
	1950	1960	1970	1980
Продукція другого технологічного укладу (1830–1880): – вугілля товарне	34	55	55	56
Продукція третього технологічного укладу (1880–1930): – електроенергія (валовий виробіток) – сталь	15 19	21 31	23 30	26 36
Продукція четвертого технологічного укладу (1930–1970): – нафта (в тому числі газовий конденсат) – газ природний	8 5	16 12	17 21	24 33

Складено на підставі даних: Народное хозяйство СССР в 1985 г. // http://publ.lib.ru/ARCHIVES/N/'Narodnoe_hozyaystvo_SSSR'/'_''Narodnoe_hozyaystvo_SSSR''.html.

Найбільшою була питома вага соціалістичних країн у світовому виробництві вугілля (продукція другого технологічного укладу), далі йде виробництво сталі (продукція третього технологічного укладу). 1980 року соціалістичним країнам належала третина світового виробництва газу (четвертий технологічний уклад). Таким чином, вагомою причиною гальмування розвитку економіки СРСР було повернення до вихідної позиції відставання від Заходу, як це періодично траплялося в історії Росії. При цьому не можна заперечувати першість СРСР у розвитку військових і космічних технологій. Та і загалом фундаментальні та прикладні наукові

дослідження здійснювалися на високому рівні практично до моменту руйнування Союзу, проте не відбувалося їх упровадження в необхідних для конкуренції з провідними капіталістичними країнами масштабах. У період домінування п'ятого технологічного укладу СРСР конкурував із Сполученими Штатами у виробництві продукції третього і четвертого технологічних укладів і 1980 року випереджав США за виробництвом сталі та нафти. При цьому продуктивність праці у промисловості СРСР складала 55% продуктивності праці у промисловості США (табл. 9).

Таблиця 9

Порівняння показників розвитку галузей економіки СРСР і США

СРСР/США, %	Четвертий технологічний уклад (1930–1970)		П'ятий технологічний уклад (1970–2010)	
	1950	1960	1970	1980
Продукція третього технологічного укладу:				
– електроенергія (валовий виробіток)	22	33	43	52
– сталь	30	71	95	143
Продукція четвертого технологічного укладу:				
– нафта (в тому числі газовий конденсат)	14	42	74	140
– вантажообіг усіх видів транспорту	31	88	102	129
– продуктивність праці у промисловості	менше 30	44	близько 53	понад 55

Складено на підставі даних: Народное хозяйство СССР в 1985 г. // http://publ.lib.ru/ARCHIVES/N/Narodnoe_hozyaystvo_SSSR/_Narodnoe_hozyaystvo_SSSR.html.

Окрім посиленого розвитку галузей третього і четвертого технологічних укладів, демодернізація економіки виявилася в утраті першості в галузі комп'ютерної техніки, ІКТ, у впровадженні досягнень військової науки в цивільних сферах. До 1985 року великих ЕОМ у Союзі було в сотні разів менше, ніж у США, персональних не мав майже ніхто (табл. 10), натомість у американців їх налічувалося 17 млн (Трейвиш...).

Таблиця 10

Виробництво прогресивної промислової продукції в СРСР, тис. шт.

Вид продукції	1980	1985	1988	1989	1990
Обчислювальні та керуючі комплекси (в одномашинному обчисленні)	5,4	15,8	15,9	17,8	11,4
Персональні ЕОМ	–	8,8	123	241	517
Пристрої програмного керування для всіх видів технологічного устаткування	9,3	20,4	24,2	23,4	23,6

Складено на підставі даних: СССР в цифрах в 1990 году: Краткий стат. сб. – М., 1991.

Ініційовані Горбачовим реформи остаточно розхитали соціально-економічну систему СРСР. При цьому не всі навіть західні вчені вважають твердження про нездатність радянської економіки до послідовних ринкових трансформацій аксіомою. С.Коен не розділяє впевненості більшості російських політиків та їхніх західних колег, які підтримують їх у тому, що радянська економіка була такою, що не реформується, і вважає, що якщо і говорити про провал економічних реформ Горбачова, то його причиною слід вважати неспроможність керівництва і політики, але не самої економічної системи. Сучасні капіталістичні економіки поєднують у собі приватну і державну власність, ринкові та неринкові методи регулювання (Коэн,

2005). Ліберальні ідеї мають тривалу історію впливу на долю російської держави та історично пов'язаних із нею держав і призводять до деструктивних трансформацій базисних соціальних інститутів.

Отже, можна зробити такі висновки. Періоди зниження щорічних темпів приросту промислового виробництва в СРСР відповідають періодам розвитку криз середніх соціально-економічних циклів світової капіталістичної економіки. Загальна тенденція зміни темпів приросту вищезгаданого показника відповідає логіці розвитку великих циклів економічної кон'юнктури, за винятком періодів впливу потужних військових і політичних чинників. Динаміка щорічних темпів приросту промислового виробництва в розподілі на періоди, відповідні п'ятирічним планам, проявляє таку закономірність: найвищі темпи характерні для третього і четвертого років п'ятирічного плану розвитку народного господарства, а останній рік попередньої п'ятирічки або перший рік наступної вирізняються падінням темпів приросту. Соціально-економічна динаміка радянської планової економіки детермінована як внутрішніми чинниками (науково-технічний чинник, п'ятирічне планування), так і зовнішньою економічною кон'юктурою. Недостатньо ефективні заходи щодо розв'язання внутрішніх суперечностей радянської соціально-економічної системи в 1970–1980-ті роки призвели до того, що у країні почали формуватися передумови демодернізації економіки і суспільства. Планова радянська економіка успішно конкурувала з американською і навіть випереджала у виробництві продукції третього і четвертого технологічних укладів, натомість у США вже активно впроваджували технології п'ятого укладу. Поворотними точками в соціально-економічній динаміці СРСР слід вважати періоди найглибшого падіння промислового виробництва: 1933, 1941, 1946, 1979, 1989–1991 роки. За винятком 1979 року, кожна з указаних криз передувала модернізаційній хвилі: модернізація 1930-х років; післявоєнне відновлення і модернізація 1950-х, що сприяли економічному зростанню; політична й економічна модернізація кінця 1980-х – початку 1990-х років, яка призвела до глибокої системно-трансформаційної кризи і руйнування планової економіки СРСР. Індустріалізація сприяла тривалій підвищувальній тенденції в економіці СРСР: різкий підйом з початку 1930-х до середини 1950-х років, помірне зростання з середини 1950-х до початку 1970-х. Наприкінці 1970-х років відбувається спад темпів економічного розвитку СРСР, наприкінці 1980-х – трансформаційна криза, що тривала до початку 2000-х уже на пострадянському просторі.

Література

- Глазьев С.Ю. Политика экономического роста в условиях глобального кризиса // <http://www.glazev.ru/upload/iblock/218/218b6cd1af4a3e4333b7a6e0fda6be4c.doc>.
- Гриценко А.А. (2005) Развитие форм обмена, стоимости и денег. К.: Основа.
- Гроссман Г. (2002) "Вторая экономика" в СССР // Экономическая теория преступлений и наказаний. – № 4 // <http://corruption.rsuh.ru/magazine/4-1/n4-03.shtml#1>.
- Колодный М.Г., Степанов А.П. (1968) Планирование народного хозяйства СССР. К.: Издательство Киевского университета.
- Кондратьев Н.Д. (2002) Большие циклы конъюнктуры и теория предвидения. Избранные труды. М.: Экономика.
- Коэн С. (2005) Можно ли было реформировать советскую систему // http://scepisis.net/library/id_163.html.
- Маркс К. (1969) Капитал. Критика политической экономии. Т. 1. Кн. 1. Процесс производства капитала. М.: Политиздат.
- Меньшиков С.М., Клименко Л.А. (1989) Длинные волны в экономике. Когда общество меняет кожу. М.: Международные отношения.
- Нуреев Р.М. (2012) Политическая экономия российской власти-собственности // Европейский вектор экономического развития. № 2 (13). С. 224–228.

- Пантин В.И. (2009) Мировые циклы и перспективы России в первой половине XXI века: основные вызовы и возможные ответы. Дубна: Феникс+.
- Полетаев А., Савельева И. (1988) Длинные волны в развитии капитализма // Мировая экономка и международные отношения. № 5. С. 71–86.
- Симчера В.М., Федоренко Н.П. Валовое промышленное производство России за 100 лет // <http://www.rus-stat.ru/stat/1352002-2.pdf>.
- Смирнов С.В. (2013) Динамика промышленного производства в СССР и России: Ч. II. Кризисы и циклы, 1861–2012 // Вопросы экономики. № 7. С. 138–153.
- Сосков В.Ф., Райзберг Б.А. Опыт перспективного стратегического планирования в советский период российской истории // http://igpr.ru/articles/soskov_vf_rajzberg_ba_opyt_perspektivnogo_strategicheskogo_planirovaniya_v_sovetskij_period.
- Трейвиш А.И. Промышленность в России за 100 лет // <http://www.rus-stat.ru/stat/7042002-1.pdf>.
- Decressin J. (2012) Global Economy Learns to Absorb Oil Price Hikes // <http://www.imf.org/external/pubs/ft/survey/so/2012/NUM052512A.htm>.

SOCIO-ECONOMIC CYCLES IN A PLANNED ECONOMY

Vasylyna Podliesna

Author affiliation: PhD in Economics. Senior Researcher, Department of Economic Theory, State Organization “Institute for Economics and Forecasting, NAS of Ukraine”. Emai:podlesnw@mail.ru.

One of main determinants of large socio-economic cycles in the USSR is the scientific and technical factor. Initially, the planning system, except for the periods of military conflicts and political events, managed to find the ways to resolve socio-economic conflicts of both local and general economic character, which allowed avoiding endogenous periodic socio-economic crises. However, the dynamics of annual growth of industrial output and average annual growth of gross public product testifies that the Soviet planned economy was characterized by alternating of up and down periods. Also, the socio-economic cycles of public reproduction in the USSR were affected by foreign economic conjuncture. The industrialization and post-war modernization in the USSR conditioned a long period of economic buoyancy followed by a downward trend in late 1970th. Structural disproportions, shortcomings of the planning system, and especially the phasing out of the modernization processes, which became clear in the 1970th became the reason of the general decline of the rates of the USSR socio-economic development. The Soviet planned economy existed in a quite close interconnection with the capitalist economies, so the foreign economic conjuncture had a serious influence on the rates of the USSR socio-economic development. The dynamics of the annual growth of industrial output and average annual growth of gross public product, on the whole, corresponds to the waves of large cycles of the economic conjuncture. One of the main determinants of large socio-economic cycles - scientific and technical factor - was presented in the USSR to a full degree. It is exactly that factor, together with the system of planning, that we consider the determining factors of the USSR socio-economic dynamics. The prices for energy materials exerted a certain influence on the rates of the USSR economic development, especially in 1970 – 1980, but were not the main factor. In 1970 – 1980, the inefficient measures to solve the internal conflicts of the Soviet socio-economic system resulted in the preconditions for de-modernization of economy and society. The turning points the USSR socio-economic dynamics were 1933, 1941-1946, 1979, and 1989-1991, as it is exactly in those years that the most dramatic declines in industrial output took place. Except for 1979, each of the above mentioned crises was preceded by a modernization wave. Industrialization 1930s was instrumental in the long buoyancy in the USSR economy from early 1930s to mid-1950s followed by a period of moderate growth from mid-1950s to early 1970s. In late 1970s, there was a slump of the rates of economic development, and in late 1980s a transformation crisis began, which lasted until early 2000s on the whole post-Soviet space.

Key words: socio-economic cycle, planned economy, market economy, technological wave.

JEL: O100, H500.